

УДК [364.04+371.78] : 37.018.3(477)

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ВИПУСКНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ: МЕХАНІЗМИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Матюшко Л.І., к. іст. н.,
доцент кафедри соціально-гуманітарних і фундаментальних дисциплін
Львівський інститут ПРАТ «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

У статті обґрунтовано необхідність проведення комплексного реформування державної системи захисту прав дітей із метою забезпечення рівних можливостей для особистісного та професійного розвитку; висвітлено засадничі принципи соціальної політики України щодо вирішення проблем соціальної адаптації випускників інтернатних закладів; визначено головні етапи технологічного алгоритму соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування; охарактеризовано систему соціального супроводу як ефективного методу роботи соціальних працівників у напрямі надання соціальної послуги соціальної адаптації; досліджено ефективність застосування інтерактивних методів навчання, проведення тренінгових занять для повноцінної реінтеграції молодшої особи у соціум.

Ключові слова: соціальна адаптація, інтернатний заклад, соціальний супровід, інтерактивні методи навчання, тренінги.

В статті обґрунтовано необхідність проведення комплексного реформування державної системи захисту прав дітей з метою забезпечення рівних можливостей для особистісного та професійного розвитку; висвітлено засадничі принципи соціальної політики України щодо вирішення проблем соціальної адаптації випускників інтернатних закладів; визначено головні етапи технологічного алгоритму соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування; охарактеризовано систему соціального супроводу як ефективного методу роботи соціальних працівників у напрямі надання соціальної послуги соціальної адаптації; досліджено ефективність застосування інтерактивних методів навчання, проведення тренінгових занять для повноцінної реінтеграції молодшої особи у соціум.

Ключевые слова: социальная адаптация, интернатное учреждение, социальное сопровождение, интерактивные методы обучения, тренинги.

Matyushko L.I. SOCIAL ADAPTATION OF GRADUATES OF RESIDENTIAL INSTITUTIONS IN UKRAINE: MECHANISMS FOR SOLVING THE PROBLEM

The article highlights the necessity of complex reformation of the state system of children's rights protection in order to provide equal opportunities for personal and professional development; the basic principles of social policy of Ukraine concerning problems of social adaptation of graduates of residential institutions are underlined; the main stages of the technological algorithm of social work with orphans and children deprived of parental care are determined; the system of social support as an effective method of work of social workers in the direction of providing social services for social adaptation is characterized; the effectiveness of the use of interactive teaching methods and organization of training sessions for the full reintegration of the young person into society is researched.

Key words: social adaptation, boarding school, social support, interactive teaching methods, training sessions.

Постановка проблеми. Рівень розвитку демократичних цінностей в державі визначається дотриманням конституційних прав та обов'язків усіх громадян, особливо вразливих і незахищених категорій населення, опіку над якими здійснює держава. Вирішити проблему несформованості життєвої компетентності вихованців шкіл-інтернатів України покликані центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, МБО Партнерство «Кожній дитині», якими напрацьовано певний досвід соціальної підтримки окресленої категорії населення.

Однак на етапі трансформації українського суспільства існуючі організаційні структури, відповідальні за подальше влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського пі-

клування, після закінчення навчання в інтернатному закладі, діють неефективно та потребують оновлення на концептуально-функціональному і методичному рівнях. Ідеться про запровадження інноваційних технологій та методик проходження успішної соціальної адаптації випускниками закладів опіки, розбудову державної системи захисту їхніх прав на житло, освіту, місце праці, медичне обслуговування, забезпечення рівних можливостей для розвитку повноцінної та вільної особистості.

Комплексне вирішення проанонсованої проблеми передбачає залучення наукового середовища – соціальних педагогів, практичних психологів, соціальних працівників – до розробки навчально-методичного, орієнта-

ційно-виховного та інформаційно-змістового компонентів соціальної роботи. Напрацювання вітчизняних дослідників, а також іноземний досвід роботи соціальних служб і громадських організацій зможуть стати основою для проведення реформ у сфері соціальної політики України на рівні законодавчих ініціатив, структурної реорганізації державних інституцій соціального захисту на основі впровадження новітніх методів ефективною соціальною адаптації випускників інтернатних установ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості підготовки випускників інтернатних закладів України до самостійного життя в суспільстві відображено у працях Л. Канішевської [11], А. Капської [7], Н. Кулеши [8], Л. Пірог [12], Л. Тютті [14] та інших, які розкривають проблеми соціальної адаптації, психологічні та емоційні перешкоди у спілкуванні, що виникають у дітей, які виховуються в інтернатах, визначають основні завдання соціальних працівників у роботі як в інтернатному закладі, так і після його закінчення. Однак аналіз соціально-педагогічних досліджень дає підстави стверджувати, що ґрунтовного вивчення потребує коло питань, пов'язаних із запровадженням інноваційних підходів у наданні соціальних послуг дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, що виховуються в інтернатах і належать до найбільш вразливої та незахищеної категорії українських громадян.

Метою статті є окреслення перспектив застосування інноваційних технологій для надання ефективною соціальною допомогою та підтримки випускникам інтернатних закладів України на етапі їх соціальної адаптації.

Виклад основного матеріалу. Всебічного захисту прав і свобод людини потребують діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, які в умовах складної соціально-економічної ситуації змушені перебувати до повноліття в державних закладах опіки на повному фінансовому утриманні з бюджету України. Пріоритетним вектором діяльності інтернатних закладів, які функціонують у системі Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти і науки, Міністерства праці та соціальної політики, є підготовка вихованців до самостійного життя у суспільстві через налагодження механізмів повноцінної соціальної адаптації [10, с. 11–12]. На практиці це означає пристосування індивіда до умов соціального середовища та прийняття його норм і цінностей, формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, рольова пластичність поведінки, інтеграція особистості у соціальні групи, налагодження соціальної взаємодії тощо [14, с. 174].

Водночас умови проживання, навчання і виховання дітей в інтернатних установах не сприя-

ють повною мірою успішній соціалізації, що пояснюється регламентацією життя вихованців та професійної діяльності персоналу, замкнутістю дітей у межах навчально-виховного комплексу, зосередженістю уваги на дисциплінарних моментах, обмеженістю соціальних зв'язків.

Вирішення наявних суперечностей щодо захисту прав та інтересів випускників інтернатних заходів забезпечується нормативно-правовою базою, яка ґрунтується на Конституції України, Конвенції ООН про права дитини та інших міжнародних договорах, ратифікованих Україною.

Принципові положення щодо забезпечення прав дітей, які виховуються в інтернатних закладах, зазначені у Рекомендаціях Ради Європи (2005). Згідно з документом дитина, яка покидає місце, де вона перебувала під опікою, має право на оцінку своїх потреб і відповідну підтримку після закінчення терміну перебування у відповідній установі задля її реінтеграції в сім'ю і суспільство [3, с. 15].

Національне законодавство стосовно дітей загалом орієнтоване на дотримання норм міжнародного права. Так, Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (№ 2342 IV від 13 січня 2005 р.) уперше дає чітке визначення категорії молоді, яка отримує державну підтримку після досягнення повноліття: особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особи віком від 18 до 23 років, які у віці до 18 років втратили батьків, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування (стаття 1) [10, с. 34–36].

Прийняття зазначеного закону дозволило центрам соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді увійти в інтернатні установи й надавати необхідні соціальні послуги їх вихованцям. Зміст, обсяг, умови та порядок надання соціальної послуги соціальної інтеграції випускникам закладів опіки визначає Державний стандарт послуги соціальної інтеграції. Згідно з Держстандартом, розробленим експертами Партнерства «Кожній дитині» (вересень 2012 – лютий 2013 рр.), соціальну послугу соціальної інтеграції надає фахівець із соціальної роботи (соціальний працівник, соціальний педагог, інший фахівець або мультидисциплінарна команда – Л.М.), а її отримувачем є вихованці інтернатного закладу із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Поняття «соціальна послуга соціальної інтеграції» включає комплекс заходів із надання допомоги випускникам інтернатів, спрямованої на розвиток соціальної компетентності, реалізацію особистісного потенціалу в період переходу до самостійного життя, мінімізацію ризиків потрапляння у складні життєві обставини [5].

Стратегічно важливим напрямом законодавчої діяльності є забезпечення соціальної та матеріальної основи життя дітей після закінчення інтернатного закладу. Стаття 32 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» зобов'язує місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування гарантувати збереження житла дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і повернення його після завершення їх перебування в інтернаті. У разі відсутності такого житла (стаття 33) місцеві органи влади у позачерговому порядку повинні забезпечити таких дітей, а також осіб із їх числа впорядкованим соціальним житлом.

Майнові права випускників інтернатних установ забезпечуються також Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа» (2010 р.), яким врегульовуються питання, пов'язані з покращенням житлових умов молоді, що належить до уразливих соціальних груп. Допомогу в тимчасовому забезпеченні житлом визначеної категорії населення покликано надавати соціальні гуртожитки, діяльність яких регулюється Типовим положенням про соціальний гуртожиток, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 8 вересня 2005 р. [10, с. 27].

Але задекларована можливість отримати житло дитині-сироті на пільгових засадах є, зазвичай, нереальною з огляду на обсяги державного будівництва та відсутність механізму вирішення цього питання на місцевому рівні.

Окремий напрям законодавчої роботи спрямований на дотримання державних гарантій права на освіту випускникам інтернатних установ (Закон України «Про професійно-технічну освіту»). Вони зараховуються поза конкурсом до професійно-технічних та вищих навчальних закладів за умови одержання позитивних вступних оцінок та успішного складання ЗНО з подальшим працевлаштуванням за набутою професією [14, с. 43]. Зазначені діти перебувають на повному державному забезпеченні, вартість якого у грошовому еквіваленті визначається відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» та Закону України «Про Державний бюджет України».

Держава також гарантує надання роботи за фахом на період не менше трьох років молодим спеціалістам – випускникам державних професійно-технічних та вищих навчальних закладів, потреба в яких була визначена державним замовленням [10, с. 7–8].

Зазначені та ряд інших законодавчих актів формують державну соціальну політику, спря-

мовану на дотримання гарантій щодо всебічної соціальної адаптації як складного процесу інтеграції випускників закладів опіки у суспільстві. Однак реальна практика засвідчує низьку ефективність реалізації законодавчих норм і вимагає інтенсифікації соціальної роботи із цією суспільною категорією для створення сприятливих умов повноцінного життя у соціумі без зовнішньої опіки.

Метою соціального працівника стосовно дітей, які перебувають в інтернатних закладах, є забезпечення адекватного середовища виховання, а саме – оптимізацію педагогічного процесу в інтернаті, соціальний супровід дитини після його закінчення. До реалізації подібних програм необхідно залучати вихователів, соціальних працівників та психологів інтернатних закладів, проводячи їх навчання для підвищення професійної компетенції в роботі із соціальною адаптацією старшокласників.

Головною педагогічною умовою підготовки старшокласників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві є організація їх соціально-культурної діяльності, спрямованої на формування соціального досвіду. Необхідною умовою реінтеграції дитини у соціум є застосування педагогами таких компонентів виховного процесу, як: позакласна виховна робота (гуртки, масові заходи, індивідуальні заняття); рольові ігри (моделювання поведінки у життєвих ситуаціях); різноманітні психологічні методики для зменшення переважання спілкуванням, тренінги комунікативних навичок тощо [11, с. 18].

Технологічний алгоритм соціальної роботи з молодими особами, які навчаються або працюють і вже не проживають в інтернатах, передбачає поетапне виконання соціальної послуги соціальної адаптації. Підготовчий етап передбачає на основі вивчення соціальної ситуації клієнта й оточення формулювання проблеми, пріоритетних потреб, цілей та завдань і розробку подальшого плану дій. На етапі реалізації здійснюються безпосередні дії для досягнення окремих цілей, випробовуються заплановані методи і засоби втручання через соціальний супровід кожного індивіда.

Система соціального супроводу передбачає нагляд за дитиною соціальним працівником як менеджером, що виконує функції консультанта, вихователя, наставника, посередника або просто спостерігача. Адже найбільша проблема полягає в непоінформованості випускників, більшість з яких не знає, куди і як потрібно звертатись у разі виникнення проблем.

Для України, де система соціального супроводу не набула широкого застосування і майже не проводиться, важливо критично вивчити та адаптувати іноземний досвід із підготовки випускників інтернатних закладів до життя в суспільстві.

Наприклад, відповідно до законодавства Польщі інтернатні заклади зобов'язані підтримувати контакти дитини з біологічними батьками під час перебування у закладі. За кожною дитиною закріплений соціальний працівник, який веде її / його випадок і відповідає за підготовку так званого «проекту незалежності» – плану переходу до самостійного життя [1, с. 42–51].

У Великій Британії відповідно до Акту із захисту прав дитини (2000 р.) британські органи місцевої влади зобов'язані призначити персонального помічника для кожної дитини, який координує виконання індивідуального плану соціальної інтеграції [9, с. 38–40]. Загалом, у західних країнах разом із збереженням інтернатних установ на державному рівні розроблено обов'язкові для всіх вихованців курси «незалежного проживання», що є одним із дієвих механізмів соціальної адаптації дітей, які знаходилися під державною опікою [9, с. 41].

Такий зарубіжний досвід необхідно адаптувати до місцевих реалій в Україні, що змогло б вирішити низку проблем щодо захисту прав випускників інтернатних закладів. Особливу увагу слід звернути на процес соціального становлення студентської молоді із числа сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, налагодивши ефективну співпрацю соціального працівника і студента шляхом виконання індивідуальної програми розвитку молодшої особи в контексті інклюзивного навчання у ВНЗ та професійно-технічних училищах. Формуванню професійного та життєвого самовизначення молодшої особи сприяє також соціальний супровід випускників інтернатів, які тимчасово проживають у соціальних гуртожитках.

Індивідуальний план роботи з отримувачем послуг у соціальному гуртожитку для сиріт враховує такі напрями життєдіяльності: підтримка здоров'я, лікування, дотримання здорового способу життя; ведення домашнього господарства; формування бюджету; освіта, додаткове навчання; працевлаштування, забезпечення житлом; організація змістовного дозвілля; встановлення та підтримка стосунків із соціальним оточенням.

З метою інтенсифікації професійної діяльності соціальних педагогів і практичних психологів у таких установах можна залучати волонтерів як представників громадських організацій, що на добровільних засадах надають соціальну допомогу людям, які опинилися у складних життєвих обставинах [15, с. 200]. У процесі міжособистісної взаємодії між волонтерами та вихованцями відбувається обмін знаннями, досвідом, формування емпатії, надання моральної допомоги. Таку співпрацю необхідно заохочувати та запроваджувати як постійну практику, як одну з ефективних стратегій успішної соціальної адаптації.

Соціальні працівники, здійснюючи соціальний супровід, значну увагу повинні приділяти психокорекційній роботі шляхом проведення як індивідуальної роботи з клієнтами, так і короткотермінових групових тренінгів із формування життєвих навичок. Життєві навички можна розглядати як групу психосоціальних компетенцій та навичок міжособистісного спілкування, що допомагають людям приймати обґрунтовані рішення, розв'язувати проблеми, критично та творчо мислити, ефективно будувати соціальні контакти та здорові стосунки, співчувати, продуктивно організовувати своє життя, вести здоровий спосіб життя. Тренінгові заняття покликані підвищувати рівень засвоєння інформації і сприймаються учасниками з ентузіазмом та очікуваннями плідної роботи та цікавого спілкування [4]. Головними темами тренінгових курсів із соціальної адаптації повинні бути: успішне спілкування; здоров'я як ресурс і результат благополуччя; професія як основа життєвого успіху; сімейні цінності; правова культура молоді; як зробити дозвілля цікавим та змістовним; правова культура молоді тощо [13]. Серед різноманіття тренінгових курсів особливу роль відіграє соціально-психологічний тренінг, стратегічною метою якого є підвищення компетентності в спілкуванні та набуття життєво необхідних навичок. У ході тренінгу для дітей необхідно використовувати активні та інтерактивні методи навчання: презентацію, індивідуальну роботу, роботу парами і в малих групах, рольову гру, обговорення, «мозковий штурм», анкетування, ігри-розминки. Кожний метод передбачає вирішення конкретного завдання, а специфіка його проведення обумовлена метою, змістом, рамковими умовами та віковими особливостями учасників [2, с. 56–58].

На підсумковому етапі соціальної роботи з випускниками інтернатних закладів проводиться аналіз і оцінка результатів, поступове припинення активного втручання, а за потреби – додаткове кураторство. Діагностика сформованості готовності випускників інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві може здійснюватися за допомогою бесіди, анкетування, діагностичної картки «Оцінка рівня життєвого самовизначення випускника», запропонованої О. Алтинцевою, методу незакінчених речень, ранжування, вирішення проблемних ситуацій, експертної оцінки, методики дослідження самооцінки Ч. Спілбергера, самотестування «Оцінка власної поведінки в конфліктній ситуації» Б. Аджиева, розв'язання проблемних ситуацій, педагогічних спостережень [11].

Висновки. Отже, проголошений Україною пріоритет прав людини, який на практиці залишається на рівні декларацій та побажань, вимагає реформування системи захисту прав

дитини, розробку загальнодержавних програм із цього питання, реорганізацію інтернатних закладів, зміцнення служб у справах дітей завдяки оновленню механізмів соціальної адаптації на концептуально-функціональному і методичному рівнях. Низький рівень адаптації колишніх вихованців закладів опіки до життя в суспільстві зумовлює необхідність підтримки випускників інтернатних закладів у перехідний період навчання між перебуванням в установі та самостійним життям. Позитивного результату на етапі запровадження новітніх методик і технологій у наданні соціальної послуги соціальної адаптації можуть досягнути мультидисциплінарні команди, що об'єднують навколо конкретного випадку фахівців різного профілю: організаторів, соціальних педагогів, психологів, медиків, юристів та інших спеціалістів. Засобами і методами реалізації технології адаптації є соціальна допомога, надання соціальних послуг, соціальний супровід, які перебувають в Україні на етапі становлення та впровадження в реальну соціальну практику. Для вітчизняних законодавців та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді надзвичайно важливо зосередитися на вирішенні складних завдань із підготовки випускників інтернатних установ до самостійного життя у демократичному суспільстві, враховуючи зарубіжний досвід та адаптувавши його до українських реалій.

Перспективи подальших досліджень. Детального вивчення в контексті проанонсованої проблематики потребують зарубіжні методики і практики соціального супроводу найбільш незахищених категорій населення з метою їх імплементації у вітчизняну соціальну практику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алешко А. Проблема сиротства и опыт ее решения в Австрии, Болгарии и Польше. Возможные уроки для Беларуси / А. Алешко, А. Рудович. – Варшава, 2013. – 60 с.
2. Безпалько О. Модуль «Спілкуємось та діємо» : [навч.-метод. посібник] / О. Безпалько, Ж. Савич. – К. : Навчальна книга, 2002. – 112 с.
3. Бережна Л. До проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у закладах інтернатного типу / Л. Бережна // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди». – 2013. – Вип. 28 (1). – С. 14–18.
4. Демчук О.М. «Шлях до тебе!» – підготовка до самостійного життя випускників інтернатних закладів / О.М. Демчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vinrda.gov.ua/>.
5. Державний стандарт соціальної послуги соціальної інтеграції випускників інтернатних закладів (установ) / Наказ Міністерства соціальної політики 26.09.2016 № 1067 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/>.
6. Доля І. Упровадження ефективних форм виховання в системі державної та сімейної опіки: міжнародний досвід та уроки для України / І. Доля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/March08/04.htm>.
7. Капська А.Й. Соціальний супровід різних категорій сімей та дітей : [навч. посібник] / А.Й. Капська, І.В. Пеша. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 232 с.
8. Кулеша Н.П. Проблеми адаптації та дезадаптації студентів-сиріт до умов навчання у вищому навчальному закладі / Н. П. Кулеша // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія : Психологія і педагогіка. – 2013. – Вип. 22. – С. 87–90.
9. Лучків І. Зарубіжний досвід соціальної інтеграції випускників інтернатних закладів / І. Лучків // Social Work and Education. – 2014. – № 1. – С. 37–42.
10. Модель соціальної підтримки молоді з уразливих соціальних груп : [методичний посібник з надання послуг молоді з уразливих соціальних груп]. – Київ, 2006. – Частина І. – 105 с.
11. Підготовка учнів інтернатних закладів до життєдіяльності у відкритому суспільстві : [навч.-метод. посібник] / [Л.В. Канішевська, Л.В. Кузьменко, С.О. Свириденко та ін.]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 336 с.
12. Пірог Л.А. Особливості соціальної роботи з вихованцями та випускниками інтернатних закладів / Л. А. Пірог // Вісник Дніпропетровського університету. – 2013. – Т. 20. – Вип. 23 (1). – С. 168–174.
13. Технологізація соціальної роботи із сиротами у вищій школі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studopedia.info/1-51571.html>.
14. Тюптя Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика : [навч. посіб.] / Л.Т. Тюптя, І.Б. Іванова. – К. : Знання, 2008. – 574 с.
15. Чернякова А.В. Організаційні засади волонтерської роботи з молоддю з числа дітей-сиріт в умовах соціального гуртожитку / А.В. Чернякова, В.Г. Зінич, Ю.В. Якушко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – 2017. – Вип. 142. – С. 200–203.